

З. Т. ФРАНКО ПРО ЕКСПРЕСИВНУ МІСТКІСТЬ СЛОВА

У кожному функціональному стилі крім загальної, міжстильової є лексика стильотворча, яка й визначає його специфіку. Якщо в науковому та діловому стилях це терміни, штампи, то в художньому стилі це слова — носії експресії живописання. У цій ролі може виступати лексика, яка протиставляється узвичаєному, нормативному в літературній мові, яка сама є носієм емоцій, почуттів.

До першої групи належать архаїзми та історизми як органічна складова частина словника, а також неологізми, за рахунок яких словник кожної мови весь час поповнюється. Сюди відносимо слова, що стоять за межами літературної норми — діалектизми, жаргонізми, арготизми, наділені експресією завдяки їх вживанню в обмеженому середовищі. Іншу групу представляє лексика, якій емоційність внутрішньо притаманна, оскільки ця лексика становить відповідну семантичну групу або передає емоційність зовнішньою формою внаслідок впливу контексту. Ця група привертає чи не найбільшу увагу стилістів. Експресивна навантаженість зв'язана з місткістю повнозначного слова, тобто з наявністю в його семантичній структурі, крім вихідного лексичного, ще й додаткового виразового значення, яке може бути в одних випадках суто емоційним, а в інших — з'являтися внаслідок нагромадження інформації.

Виявлення емоційної експресії слів поза контекстом можливе насамперед завдяки морфемному аналізу, а в контексті — на основі смислових асоціацій. Так, слово вихідне, кореневе, походження і значення якого не мотивується в свідомості мовця (типу *дерево, рука, залізо, небо, сонце*), може сприйматись як носій емоційності тільки завдяки його метафоризації. Не завжди те саме можна сказати про похідні утворення: *дерев'яний, нарукавник, залізниця, піднебіння, соняшник*. Їх метафоризація є вже категорією більш індивідуально-творчою, ніж загальномовною. Але похідні як виразники семантичних відтінків слів (а не нових значень) є завжди неодмінними носіями емоційної експресії (пор. *рученька, сонечко*). Основним критерієм виділення оціночної експресії є однозначність, тобто відсутність асоціативних значень і смислових відтінків, тенденція до точності інформації і обмеженість уживання певною сферою. Отже, наявність оціночної експресії зв'язана з однозначністю, а емоційної — з багатозначністю.

Чи всі слова мови є носіями експресії? Звичайно, не всі. Тільки в контексті більшість з них набуває емоційного забарвлення. Виразово вагомими стають слова в мовленні. Відповідно до того, як людина сприймає навколишню дійсність (раціонально чи емоційно), лексика поділяється на експресивно-оціночну і експресивно-художню. Експресивно-художня лексика виконує дві функції: естетичну й емоційну. Естетичними чи, інакше, словами поетичного словника є, наприклад, лексеми: *мрія, легіт, серпанок, надія, зітхання, марево, кохання, сяйво, водограй, линути, соловейко* тощо; назви рослин: *тополя, дуб, явір, смерека, кедр, кипарис, конвалія, лілея*; мистецькі терміни: *ліра, арфа, фанфари, сурми, симфонія, ораторія, гімн, поет*; міфологічні: *русалка, муза, олімп, парнас, німфа* та ін. Вже сама наявність таких слів якоюсь мірою естетизує мову поезії.

У поетичному словнику можна виділити не тільки згадану суто поетичну лексику, освячену літературною традицією, але й слова, які мають соціальне чи суспільно-політичне значення. Це насамперед слова на означення батьківщини, певних соціальних і політичних понять: *свобода, воля, братерство, рівність*; патронімічні назви найближчої спорідненості: *мати, батько, син*; слова на означення тих предметів, явищ природи, що можуть асоціюватись із суспільними поняттями: *сонце, вогонь, сила, граніт, крига, вітер*; слова на означення почуттів: *кохання, ненависть*. Вони є визначальними щодо емоційно-естетичної експресії у громадянській ліриці. Пор. пролог з поеми «Жага» М. Рильського:

Тебе — від ніжного світанку
Аж по останні смертні дні —
Не як дитя, не як коханку

І навіть не як *матір* — ні.
Тебе, як *вітер* у неволі,
Тебе, як *сонце* у гробу,
Як власні *радощі* і *болі*,
Як власну *юність* і *журбу*...
Тебе ношу я в грудях темних
І в невсипущому мозку,
Мою найкращу з дум неземних
Жагу й *любов* мою палку!

Патріотичного звучання поетичному творові може надати і термінологічна лексика, якщо нею не зловживати. Із усіх термінологічних груп саме суспільно-політична лексика найшвидше піддається естетизації та емоційній індукції:

Вітчизна рідна! Розтрощила
Ти мир ворожих перепон
У *комунізм* свої вітрила
Щасливий править Волго-Дон,
І непоборна наша сила,
Яку не взяти у полон!

(М. Рильський)

Суспільно-політичні терміни мають, таким чином, здатність входити в структуру тропа і можуть виступати естетичними домінантами поетичного твору.

Для лексичної матеріалізації символів у поезії використовується як абстрактна, так і конкретна лексика, наприклад у кінцевих строфах поеми «Прометей» А. Малишка:

...вже я <i>спалений</i> стою	І тільки спогад з даліни,
В тривожнім віці на краю	Як рідні відгуки луни,
І <i>людям</i> <i>серце</i> <i>протягаю</i> .	І тільки <i>зорі</i> над <i>землею</i> .
Чи я живий, чи ні,— не знаю,	О мій русявий <i>Прометей</i> ,
Не відаю і не таю...	Загублений в ночах війни!

Завдяки метафоризації лексеми сприймаються як образи, тобто як своєрідні, абстраговані від конкретного лексичного значення поняття, не тільки в поезії, але і в прозі і навіть у розмовно-побутовій мові, наприклад: *сонце, вітер, море, лід, вулкан, вир, вогонь, весна, орел, кінь, віл, сокіл, дуб, тополя, серце, мозок, нерви, голова, прапор, зброя, армія, меч* тощо.

Деяким лексичним групам емоційність внутрішньо притаманна, інші набирають емоційного заряду від суміжних з ними в контексті слів. До перших належать, наприклад, назви почуттів, психічних станів, суб'єктивних вражень і т. ін.: *радість, жаль, любити, гнів, мерзенний, захоплюючий* тощо; інші одержують емоційність лише в певному контексті.

Додаткового емоційного забарвлення окремі слова набувають на фоні нейтральної лексики. Отже, більшою експресивністю відзначається те слово, яке стверджує загальну тональність твору або, навпаки, заперечує її. Наприклад, висловити враження від красивого краєвиду можна по-різному. Так, у досить нейтральне в емоційному відношенні речення *Мені подобається краєвид* варто додати лише один прислівник *дуже*, щоб емоційна наснага збільшилася. Посилають експресивність висловлення прикметники типу *надзвичайний, прекрасний, чудовий* тощо. В усному мовленні найвище захоплення інколи можуть виражати такі слова, як *здорово, неймовірно, страшенно, жахливо* та ін., оскільки такі семантичні «невідповідники» можуть виражати як позитивні (пор. *розкішний дощ, вареники — люкс, жахливо гарний, толкова дівка*), так і негативні почуття (*чортівськи несмачний*).

У функції емоційно забарвлених часто виступають слова несхвального, осудливого

характеру, а також лайливі, тобто так звана пейоративна лексика. Часто пейоративна лексика служить засобом сатири, пародії. До неї звертався в «Енеїді» І. Котляревський з метою надання текстові гумористичного колориту, а Т. Шевченко в своїх творах використав цю лексику для гнівного осуду «німих, підлих рабів», «підніжків царських», «лакеїв капрала п'яного».

У наші дні М. Рильський, наприклад, дуже вдало вживає пейоративну лексику, змальовуючи «нью-йоркських бізнесменів, чиказьких м'ясників і різників .. в орденах катів, неситих гендлярів життям, парламентських витіїв..». У деяких випадках замість лайливих слів використовуються так звані евфемізми: щоб не сказати «сморід», кажемо «неприємний запах», про п'яного говоримо «перебрав через міру», «перехилив», «допився». Проте часте застосування тих самих евфемізмів призводить до того, що вони починають сприйматись як лайливі і потребують заміни. Поряд з евфемізмами існує й конвенціональна лексика, тобто слова, зв'язані з формами звертання у вищих колах суспільства, звичайно, тільки в минулому. Конвенціоналізми використовуються в драматургічних, рідше прозових творах для соціальної характеристики персонажів: *пані добродійко, меценате* тощо.

До емоційної лексики з виразним позитивним звучанням належать пестливі слова, що передають почуття ніжності, симпатії. Пестливість може бути виражена емоційними за своїм значенням словами *кохана, любий, ангел* або демінутивними утвореннями *синочок, вітерець, голубенький, їстоньки*. В окремих випадках у пестливому значенні завдяки інтонації та контексту можуть виступати і лайливі слова типу *гадючка, чортова дівчина, відьмочка*.

Почуття поваги, пошани передає урочиста лексика. До неї належать архаїзми, насамперед старослов'янського походження, абстрактні лексеми типу *розум, совість, честь*, слова на означення суспільних понять, певних фізичних властивостей, якостей і т. ін. Експресія урочистості цієї групи слів виявляється в контексті, в мовній ситуації, де визначається відповідною інтонацією. Отже, емоційність для слів на означення абстрактних понять, якостей, властивостей є категорією вторинною (на відміну від архаїзмів, де вона є первинною). Але ці слова також здатні виступати емоційними домінантами творів:

Не жаль мені, що се вам нагадає
Запеклої ненависті порив...
Згадати тільки всі тяжкі муки, що завдали *борцям*
за правду вороги,—
Кому ж не стиснуться раптово руки
Від помсти лютої жаги?..
Ох, може б не було життя таке нещасне,
Якби вогонь ненависті не гас
(Леся Українка)

Совість моя! Говорити хочу!
В цю вересневу дозрілу ніч хочу від тебе я віч-на-віч
Вислухати тиху розмову пророчу.
Може, даремно не знаєш ти, як мені в долю тебе нести,

Як мені в світі з тобою жити,
Кров'ю живою тебе поїти
(М. Вінграновський)

Емоційно навантаженими можуть бути й окремі антропоніми, рідше топоніми, в двох випадках: 1) коли семантика власного імені (прізвища) людини передає типову рису її характеру; 2) коли власна назва може сприйматись і як загальна. Прізвища, створені за першим принципом, служать ефективним засобом, з одного боку, гумору і сатири, а з іншого — стверджувального та соціально-викривального пафосу. Так, у п'єсі І. Микитенка «Диктатура» обігрується прізвище *Небаба*. Один з позитивних персонажів цієї п'єси Дудар

говорить: «Правда, що *не баба*», а звертаючись до персонажа на прізвище *Чирва*, він уживає слово *чирвоточина*. Зовсім по-іншому трактується прізвище *Безсмертного* як носія безсмертного духу народу і ідей комунізму в романі і п'єсі М. Стельмаха «Правда і кривда».

Емоційно-експресивного забарвлення набувають ті з антропонімів (рідше топонімів), які мають узагальнено-абстрактне значення і вживаються як загальні назви. Це імена і прізвища окремих історичних осіб або літературних постатей (*Герострат, Дон-Кіхот, Обломов* тощо); географічні назви міст, річок, країн, що були місцями певних переломних історичних подій чи, якщо це художні топоніми, певних фантастичних сюжетів (*Полтава, Ватерлоо, Збруч, Ельба, Утопія*). Порівняймо у художній літературі: «Атомним безумством хочуть *герострати* знищить всю планету, цілий рід людський» (М. Терещенко); «Солідний молодий чоловік... повернувся з Узбеччини не для того ж, щоб раптом стати... екзотичним, рафінованим *донжуаном*» (І. Ле). Назва *Полтава* ввійшла у фразеологізм «як швед під Полтавою»: «Якраз може сьогодні Поцілуйко погорів, як *швед* під Полтавою, а перед ним бадьориться, забиває баки» (М. Стельмах). Топоніми і антропоніми як загальні назви відомі і використовуються у нестійких словосполученнях і в усному мовленні, наприклад, *не поділять нас більше ніякі збручі; ну й розвелися обломови; все це лише утопії* тощо.

Крім повнозначних слів існують ще категорії лексики, які безпосередньо, хоч і не через смислові, а через формальні показники виражають емоції і навіть волю людини. Це вигуки *ой, ох, ах, ач, ну*, а також частки *би (б), же (ж)* та ін. Їх використання в художньому стилі, в піснях, думках, усній мові посилює емоційність висловлення: «*Ой* з-за гори кам'яної... (народна пісня); *Ой* у полі три криниченьки... (народна пісня) та багато інших.

Лінгвостилістичне вивчення розглянутих нами категорій слів, які є носіями емоційної чи естетичної експресії, дає змогу визначити їх стилістичні властивості, відповідним чином розкласифікувати їх і дати рекомендації щодо вживання.